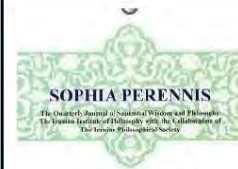

Journal WebSITE

SOPHIA PERENNIS

VOLUME 22, ISSUE 47

E-ISSN: 6140-2676

Poetics of Avicenna's Cure:

A Critical Evaluation of Its Editions

Research Article

Hadi. Rabiei

Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Philosophy of Art, Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studies of Art, Iran University of Art, Iran. (h.rabiei@art.ac.ir).

ABSTRACT

Objective: Badawī published two critical editions of Poetics of Avicenna's Cure. Both editions have served as foundational sources for translations and scholarly studies. Prior to him, Margoliouth had also produced an edition. This study asks: how reliable are these editions, both textually and codicologically, and is there a need for a new critical edition?

Methods: To address these questions, the two editions are compared in order to assess their textual accuracy. In addition, the earliest surviving manuscripts of the treatise, as well as those used as the basis of the editions, are analyzed.

Results: The findings show that Badawī's first edition suffers from fewer shortcomings than his later one, though it is heavily dependent on Margoliouth's work.

Conclusions: Given the textual and codicological deficiencies of all three editions, and considering earlier and more reliable manuscripts identified in this study, the preparation of a new critical edition of the treatise proves necessary.

Keywords: Avicenna ,Poetics ,Book of the Cure, Badawi, Margoliouth.

Received: 2025/09/16 - Received in revised form: 2025/10/20 - Accepted: 2025/11/17 - Published online: 2025/11/18

Rabiei, Hadi. (2026). Poetics of Avicenna's Cure: A Critical Evaluation of Its Editions, *Journal of Philosophical Sophia Perennis*, 47 (1), 81-109.

<https://doi.org/10.22034/iw.2025.547626.1848>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended Abstract

Today, *Fan al-Shi'r* (Poetics) in Avicenna's *Kitāb al-Shifā'* (Book of the Cure) is considered one of the most important sources for studying the philosophy of art among Muslim philosophers. Moreover, the study of this treatise yields significant results concerning our understanding of this philosopher's reception of Aristotle's Poetics. Therefore, it is essential to have an accurate and reliable edition of the text at our disposal.

The main question of this research is: to what extent are the existing editions of this treatise textually and codicologically reliable, and is there a need for a new critical edition? To date, three editions of this work have been published. David Samuel Margoliouth produced an edition in 1887 using four manuscripts. 'Abd al-Raḥmān Badawī published two editions of *Fan al-Shi'r* of Avicenna in 1953 and 1966, both of which have served as sources for numerous translations and scholarly studies. In his first edition, Badawī used not only Margoliouth's edition and the four manuscripts he had relied upon, but also two additional manuscripts. In his second edition, Badawī added two further manuscripts.

Although Margoliouth claimed to have based his edition on the Bodleian Library manuscript (Oxford, Bodleian Library, Pococke 119), this manuscript lacks one of the chapters of the treatise. Furthermore, his edition shows clear discrepancies from that manuscript. This study also demonstrates that Badawī's first edition is heavily dependent on Margoliouth's: apart from names within the text and a few exceptions, the rest of the text in Badawī's 1953 edition is virtually identical to Margoliouth's. Badawī's second edition, by contrast, relies largely on manuscript no. 331 Bakhīt, al-Azhar Library, Cairo. However, this edition suffers from numerous textual problems. In this research, several examples of the differences between Badawī's two editions are enumerated, showing that the second edition contains far more textual inaccuracies.

Following this textual analysis, the editions are also assessed from a codicological perspective, in order to determine whether the editors used the oldest extant manuscripts, and whether they applied due care in doing so. To answer these questions, the oldest available manuscripts are introduced. This research has identified nine manuscripts of *Fan al-Shi'r* dating back to the 7th/13th century (AH/CE). Margoliouth's edition made use of one incomplete 6th/12th-century (AH/CE) manuscript and one reliable 7th/13th-century (AH/CE) manuscript. In Badawī's first edition, no additional early 7th-century (AH) manuscripts were employed. In his 1966 edition, only one of the nine 7th-century (AH) manuscripts (no. 331 Bakhīt) was added, though this copy is undated.

Subsequently, the editions are examined in terms of textual accuracy. For this purpose, the textual discrepancies between Badawī's two editions are analyzed comparatively. The findings show that Badawī's 1953 edition is significantly more accurate than his 1966 edition. Since Badawī's first edition is essentially derived from Margoliouth's, it may be concluded that Margoliouth's edition is in fact considerably more reliable, from a textual perspective, than Badawī's 1966 edition, despite the latter having been the basis for many translations and scholarly works.

Additionally, this study introduces and analyzes the earliest manuscripts of the treatise. The findings reveal that at least seven reliable manuscripts from the 7th/13th (AH/CE) century are available and could be employed in producing a critical edition, but none of these were utilized in the existing editions. Consequently, there are clear mismatches

between the current editions and the earliest manuscripts. To this end, examples are provided of readings that are identical in five of the earliest 7th/13th-century (AH/CE) manuscripts but appear in a different form in some or all of these editions. The results of this research indicate that, given the textual and codicological shortcomings of all three existing editions, and in light of the earlier and more reliable manuscripts identified here, the preparation of a new critical edition of this treatise is both necessary and urgent.

Reference

- Afnan, Suhail (1948). *Nameh-ye Aristotalis Darbareh-ye Honar-e Shi'r*. London: Luzak. (in Persian)
- Margoliouth, D. S. (1887). *Analecta orientalia ad poeticam Aristoteleam*. D. Nutt.
- Margoliouth, D. S. (1911). *The poetics of Aristotle*. Hodder and Stoughton.
- Badawi, 'Abdulrahman (1953). *Fann al-Shi'r: Ma' al-Tarjama al-'Arabiyya al-Qadima wa Shuruh al-Farabi, Ibn Sina, wa Ibn Rushd*. Cairo: Maktabat al-Nahda al-Misriyya.
- Badawi, 'Abdulrahman (1993). *Mawsu'at al-Mustashriqin* (Vol. 2). Beirut: Dar al-'Ilm li al-Malayin.
- Bertolacci, A. (2025). Avicenna@: Philosophy on the border of civilizations and intellectual endeavours: Towards a critical edition of the Metaphysics (Ilāhiyyāt of Kitāb al-Šifā') of Avicenna (Ibn Sīnā). Avicenna Project. <https://www.avicennaproject.eu>
- Esmaeili, Mohammad Javad (2020). "Fann-e Sama' Tab'i al-Shifa': Arzyabi-ye Vaz'-e Konuni-ye Tashih-e Matn va Cheshmandaz-e Ayandeh." *Javidan-e Kherad*, 37 (Spring & Summer), 10–39. (in Persian)
- Gibb, H. A. R. (1940). David Samuel Margoliouth, 1858–1940. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 72(3), 392–394.
- Ibn Abi Usaybi'ah, Ahmad ibn Qasim (2017). '*Uyoon al-Anba' fi Tabaqat al-Atibba'* (Tahqiq: Nizar Rida). Beirut: Dar Maktabat al-Hayah.
- Ibn Sina (1966). *Fann al-Shi'r min Mantiq al-Shifa'* (Tahqiq va Moqaddameh: 'Abdulrahman Badawi). Cairo: Al-Dar al-Misriyya li al-Ta'lif wa al-Tarjama.
- Mahdavi, Yahya (1954). *Fehrest-e Noskkeh-ha-ye Mosannafat-e Ibn Sina*. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran. (in Persian)
- Margoliouth, D. S. (1893). *Arabic papyri of the Bodleian Library: With transcription and translation*. Bodleian Library.
- Margoliouth, D. S. (1933). *Catalogue of the Arabic papyri in the John Rylands Library Manchester*. Manchester University Press
- Rabiei, Hadi (2012). "Ta'ammuli dar Bab-e Fann-e Shi'r-e Aristu." *Kimiya-ye Honar*, 1(6), 7–16. (in Persian)
- Ṭūsī, Khwāja Naṣīr al-Dīn (2016). *Asās al-Iqtibās*. Edited by Mudarris Raḏavī. Tehran: University of Tehran Press (in Persian)
- Yusef Thani, Sayyid Mahmoud (2017). *Butiqay-e Aristu be Revayat-e Hekama-ye Musulman* (2nd edition). Tehran: Mo'asseseh-ye Pazhouhesh-i Hekmat va Falsafeh-ye Iran (in Persian)
- Zarqani, Sayyid Mahdi & Hasan-zadeh Naieri, Mohammad Hasan (2014). *Rasaleha-ye Shi'ri-ye Filosofan-e Musulman*. Tehran: Sokhan. (in Persian)

وب سایت مجله

دوفصلنامه علمی جاویدان خرد

دوره ۲۲ - شماره اول - پیاپی ۴۷

شاپای الکترونیکی: ۶۱۴۰-۲۶۷۶

ارزیابی تصحیح‌های «فن شعر» الشفاء

هادی ربیعی

استادیار گروه فلسفه هنر، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) (h.rabiei@art.ac.ir)

علمی - پژوهشی

چکیده

عبدالرحمن بدوی دو تصحیح از فن الشعر کتاب الشفاء ابن سینا منتشر کرده که هر دو منبعی برای ترجمه‌ها و آثار پژوهشی متعددی بوده‌اند. مارگولیوٹ نیز پیش از او تصحیحی نگاشته است. این تصحیح‌ها تا چه اندازه از لحاظ محتوایی و نسخه‌شناختی معتبرند؟ و آیا ضرورتی برای تدوین تصحیحی جدید وجود دارد؟ برای پاسخ به این پرسش‌ها، با مقایسه این دو تصحیح، میزان صحت محتوای آنها سنجیده می‌شود. همچنین، نسخه‌های خطی اقدم این رساله و نسخ اساس این دو تصحیح معرفی و بررسی می‌شود. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که نخستین تصحیح بدوی از کاستی‌های کمتری نسبت به تصحیح بعدی او برخوردار است. هر چند، تا حد زیادی بر تصحیح مارگولیوٹ تکیه دارد. با توجه به اشکالات محتوایی و نسخه‌شناختی هر سه تصحیح و در نظر گرفتن نسخه‌های خطی اقدم و اصحی که در این پژوهش برشمرده می‌شود، نگارش تصحیح جدیدی از این رساله ضروری به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: ابن سینا، فن شعر، الشفاء، بدوی، مارگولیوٹ.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵ - تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۶ - تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

ربیعی، هادی (۱۴۰۴) ارزیابی تصحیح‌های «فن شعر» الشفاء، جاویدان خرد، ۴۷ (۱)، ۸۱-۱۰۹.

<https://doi.org/10.22034/iw.2025.547626.1848>

This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

۱. طرح مسأله

در چند دهه اخیر، به سبب رواج دانش زیبایی‌شناسی به رساله بوطیقا ارسطو، به عنوان یکی از متون کلاسیک فلسفی در این حوزه، توجه فراوانی شده و این اثر همواره در فضای آکادمیک رشته زیبایی‌شناسی مطالعه و تدریس می‌شود. به همین ترتیب، شرح‌ها و ترجمه‌های بوطیقا به زبان‌های مختلف نیز در حوزه مطالعات دانش زیبایی‌شناسی اهمیت فراوان دارد. از نخستین ترجمه‌های این رساله می‌توان به ترجمه‌ی آن از سریانی به عربی به دست ابوبشر متی بن یونس قنایی در قرن دهم میلادی اشاره کرد، که امروزه در دسترس است (بدوی، ۱۹۵۳، ص. ۱۴۵-۱۸۵). شرح و تلخیص‌هایی که فیلسوفانی نظیر فارابی، ابن سینا و ابن رشد بر این رساله نگاشته‌اند نیز از جهات مختلف شایان بررسی است. مطالعه این رساله‌ها از سویی، برداشت و تلقی فیلسوفان مسلمان از مباحث فن شعر ارسطو را نشان می‌دهد و از سویی دیگر، سیر انتقال این مباحث را به جهان مسیحیت غربی، به‌ویژه در نیمه دوم قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم، روشن‌تر می‌سازد. یکی از مهم‌ترین شرح و تلخیص‌های فیلسوفان مسلمان بر بوطیقای ارسطو، فن شعر الشفاء ابن سینا است (افنان، ۱۳۲۷، ص. ۷۳). آگاهی دقیق از مباحث این رساله نیز می‌تواند در شناخت دیدگاه‌های بنیادین فلسفه اسلامی در حوزه هنر و زیبایی بسیار رهنمون باشد.

با توجه به آنچه گفته شد، لازم است اطمینان حاصل کنیم آیا متنی که از رساله فن شعر ابن سینا در دست داریم، متن منقحی است و تصحیح دقیقی از آن صورت گرفته یا خیر. برای پاسخ به این پرسش لازم است که تصحیح‌هایی که از این متن صورت گرفته چه به لحاظ محتوایی و چه به لحاظ نسخه‌شناختی بررسی شود. از لحاظ محتوایی می‌توان بررسی کرد که کلمات و عباراتی که در این تصحیح‌ها آمده، تا چه اندازه معنای درست و مطابق با بحث دارد. از لحاظ نسخه‌شناختی نیز باید روشن شود که این تصحیح‌ها تا چه حد از بهترین نسخه یا نسخه‌های خطی موجود استفاده کرده‌اند و چقدر توانسته‌اند آنچه را در نسخه خطی آمده، به درستی منتقل سازند. بر این اساس، باید مشخص شود کدام تصحیح، از جهت محتوایی و نسخه‌شناختی، دقیق‌تر است و آیا نیازی به نگارش تصحیحی دیگر از این رساله هست؟

پیش از آغاز این بررسی، لازم است به جایگاه رساله فن شعر در کتاب الشفاء توجه کنیم. امروزه برای تقسیم‌بندی هر کتاب به بخش‌ها، زیربخش‌ها و زیربخش‌های آنها، از کلماتی همچون «فصل»، «بخش» و نظایر آنها استفاده می‌کنیم. در گذشته، از کلمات دیگری نیز برای این کار استفاده می‌شده

است. ابن سینا در تقسیم‌بندی کتاب الشفاء به ترتیب، از واژه‌های «جمله»، «فن»، «مقاله» و «فصل» استفاده کرده است. بدین ترتیب، کتاب الشفاء از چهار بخش اصلی تشکیل شده است که به هر یک از آنها «جمله» گفته می‌شود. هر «جمله» به بررسی مباحث بخشی از معرفت اختصاص دارد. این چهار «جمله» به ترتیب عبارتند از: منطق؛ طبیعیات؛ ریاضیات و الاهیات.

ابن سینا در نخستین «جمله» از الشفاء به علم منطق می‌پردازد. این «جمله» از مهم‌ترین و مفصل‌ترین کتب منطقی در جهان اسلام محسوب می‌شود. جمله اول از کتاب الشفاء، علم منطق، شامل ۹ «فن» است. «فن شعر» در کتاب الشفاء، فن نهم از جمله اول است. این «فن» شامل «مقاله» واحدی است که به هشت «فصل» تقسیم می‌شود. لازم به ذکر است که این تقسیم‌بندی مباحث منطقی و جایگاه فن شعر در آن، بر اساس منطق نه‌بخشی صورت گرفته است (ربیعی، ۱۳۹۱، ص. ۸).

بسیاری از نسخه‌های خطی بجامانده از الشفاء شامل بخش فن شعر نیست. به نظر می‌رسد دلیل این امر، حجم زیاد کتاب الشفاء و نیز اینکه در بسیاری از مدارس علمی، صرفاً بخش‌هایی از این کتاب مطالعه و تدریس می‌شده، باشد. نسخه‌شناسان غالباً با در نظر گرفتن این نکته، میان نسخه‌های بخش‌های مختلف این اثر تفکیک کرده‌اند. مهدوی نسخه‌های خطی الشفاء را به یازده بخش تقسیم می‌کند، که از آن جمله می‌توان به نسخه‌هایی که فقط شامل منطق هستند، و نسخه‌هایی که فقط شامل منطق و یکی از طبیعیات، ریاضیات و الاهیات هستند، اشاره کرد (مهدوی، ۱۳۳۳، ص. ۱۷۲-۱۷۰). افزون بر این، بیشتر نسخه‌های منطق الشفاء نیز کامل و دربردارنده هر نه بخش نیستند. برای نمونه، طبق بررسی‌ای که از میان ۲۱۱ نسخه‌ای که برتولاچی در کاتالوگ نسخه‌های منطق الشفاء گردآوری کرده، انجام شد، کمتر از یک چهارم آنها بخش فن شعر دارند. در آن نسخه‌ها از میان نه فن منطق، غالباً پنج فن نخست و به‌ویژه قیاس و برهان به چشم می‌خورد. در این خصوص نیز به نظر می‌رسد اهمیت فراوان بحث برهان و استدلال فلسفی نزد حکمای مسلمان سبب شده که بحث فن شعر در درجه بعدی اهمیت قرار بگیرد و در نتیجه، بسیاری از نسخ الشفاء، و حتی به طور خاص منطق الشفاء، فاقد فن شعر باشند. با وجود این، در مطالعاتی که برای پژوهش حاضر صورت گرفت، بیش از سی نسخه خطی نفیس از قرن هفتم تا پایان قرن یازدهم هجری شناسایی شد. از قرن دوازدهم به بعد نیز نسخه‌های متعددی در دسترس است.

تاکنون سه تصحیح از فن شعر الشفاء منتشر شده است که عبارتند از: تصحیح مارگولیوٹ (۱۸۷۷) و دو تصحیح که زیر نظر بدوی (۱۹۵۳) و (۱۹۶۶) منتشر شده است. به نظر می‌رسد به دلیل اینکه تصحیح مارگولیوٹ کمتر انتشار یافته، قدمت آن و نیز چون نه به طور مستقل، بلکه در ضمن کتابی با عنوان

گزارش‌نامه‌های شرقی بوطیقای ارسطو انتشار یافته، بسیار کمتر از دو تصحیح بدوی مورد توجه پژوهشگران معاصر قرار گرفته است. نخستین تصحیح بدوی از فن شعر ابن سینا در ضمن کتابی با عنوان فن شعر ارسطو، همراه با ترجمه‌ی عربی قدیمی (متعلق به ابوبشر متی بن یونس) و شرح‌های فارابی و ابن سینا و ابن رشد منتشر شد (بدوی، ۱۹۵۳). دومین تصحیحی که زیر نظر بدوی منتشر شد، و باز هم بیشتر مورد توجه قرار گرفت، به مناسبت هزاره ابن سینا و در ذیل کل کتاب الشفاء منتشر شد (بدوی، ۱۹۶۶). در ترجمه‌های انگلیسی و فارسی فن شعر نیز در درجه اول به تصحیح بدوی مراجعه شده است. اسماعیل داهیات، مترجم انگلیسی فن شعر ابن سینا، تصریح می‌کند که «این ترجمه بر ویراستی از شرح ابن سینا مبتنی است که به دست عبدالرحمان بدوی (۱۹۶۶) صورت گرفته است... من ویراست بدوی را با اولین و قدیمی‌ترین ویراست که متعلق به مارگولیو است تکمیل کرده‌ام» (Dahiyat, 1974, ix). از این سخن بدوی می‌توان چنین نیز نتیجه گرفت که از نظر او تصحیح ۱۹۶۶ بدوی نقایصی داشته است. در ترجمه‌ی زرقانی و حسن‌زاده نیری صراحتاً اشاره نشده که کدام تصحیح، ترجمه شده است. اما با توجه به آنکه قسمتی از مقدمه‌ی بدوی بر دومین تصحیح او (تصحیح ۱۹۶۶) بر فن شعر نیز ترجمه شده (زرقانی و حسن‌زاده نیری، ۱۳۹۳، ص. ۵۸-۵۷) و نیز اینکه در فهرست منابع اصلاً به تصحیح مارگولیو اشاره نشده، آشکار است که ترجمه از روی تصحیح بدوی ۱۹۶۶ صورت گرفته است. متن ترجمه ایشان نیز همین نکته را تأیید می‌کند. برای نمونه، مترجمان در تعلیقات خود بر این رساله، عبارت «النجم فیراد بها البیت» را به شکل «النجم فیراد بها النبت» تصحیح کرده‌اند. (زرقانی و حسن‌زاده نیری، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۷). لازم به ذکر است که این ایراد فقط در تصحیح بدوی (۱۹۶۶) دیده می‌شود. در ترجمه فارسی یوسف ثانی به نقص تصحیح بدوی (۱۹۶۶) تصریح شده است: «تصحیح نخست به مراتب دقیق‌تر و دارای اغلاط کمتری نسبت به تصحیح و طبع دوم است، مضافاً اینکه مشحون از تعلیقات و توضیحات و ارائه معادل‌های یونانی اصطلاحات است که بسیاری از آنها در طبع دوم نیست و این امر باز هم لزوم مراجعه به نسخه اقدام را، حتی در کتاب‌های چاپی، به ما یادآور می‌شود» (یوسف ثانی، ۱۳۹۶، ص. ۲۹). البته بر شمردن اشکالات این تصحیح، موضوع آن کتاب نبوده و بدان پرداخته نشده است. به هر روی، در قریب به اتفاق مقالات علمی درباره فن شعر ابن سینا به زبان فارسی از تصحیح‌های بدوی استفاده شده است. لازم به ذکر است که بررسی کیفیت تصحیح سایر آثار ابن سینا نیز امری ضروری به نظر می‌رسد که برخی پژوهشگران پیش‌تر بدان اهتمام ورزیده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به بررسی تصحیحات فن سماع طبیعی الشفاء (اسماعیلی، ۱۳۹۹) و بررسی نسخه‌های خطی الهیات الشفاء (Bertolacci, 2025) اشاره کرد.

ابتدا لازم است ضمن معرفی هر یک از سه تصحیح موجود، نسخه‌هایی که برای تألیف آنها مورد استفاده قرار گرفته و نحوه استفاده از آنها بررسی شود. سپس، ضمن معرفی نسخه‌های خطی قرن هفتم هجری که قدیمی‌ترین نسخه‌های فن شعر محسوب می‌شوند، میزان صحت و تطابق این تصحیح‌ها با آن نسخ خطی سنجیده می‌شود. در ادامه، این تصحیح‌ها از لحاظ محتوایی نیز ارزیابی می‌شوند. لازم به ذکر است که اگرچه کل متن این تصحیح‌ها برای این پژوهش مطالعه شده، اما با توجه به کثرت نمونه‌ها، صرفاً منتخبی از آنها که برای افاده نتیجه کفایت کند، در این مقاله ارائه می‌شود.

۲. ارزیابی نسخه‌های خطی استفاده شده در تصحیح‌های فن شعر

چنانکه اشاره شد، تاکنون سه تصحیح از این رساله ارائه شده که در اینجا به ترتیب تاریخ انتشار به معرفی آنها و بررسی نسخه‌های خطی مورد استفاده و نحوه استفاده از آن نسخ می‌پردازیم:

الف) تصحیح مارگولیوٹ (۱۸۷۷)

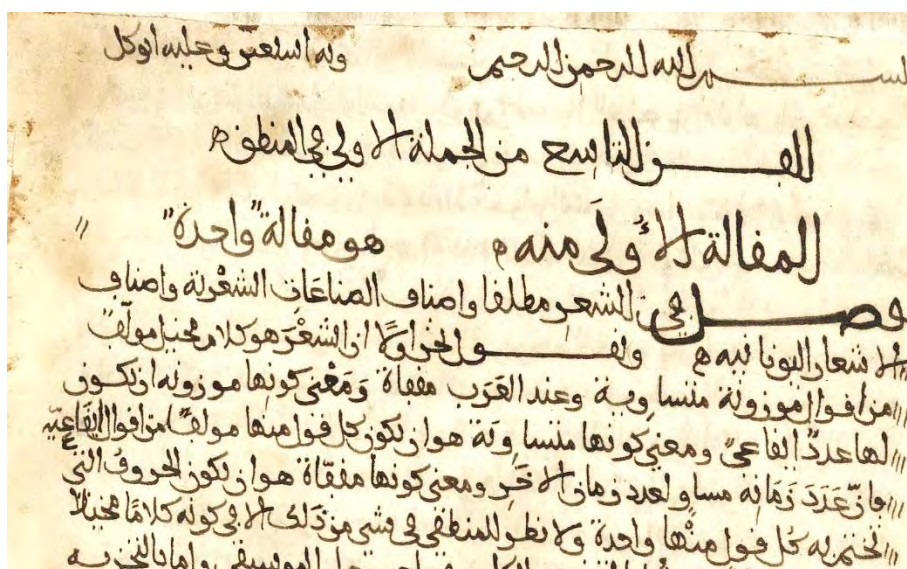
دیوید ساموئل مارگولیوٹ (۱۸۵۸-۱۹۴۰) یکی از مستشرقان برجسته‌ی بریتانیایی بود که بر زبان‌های متعددی از جمله یونانی، لاتینی، عربی، فارسی، ترکی، ارمنی و سریانی تسلط داشت. او سال‌ها کرسی استادی زبان عربی در دانشگاه آکسفورد را در اختیار داشت. آثار مارگولیوٹ در زمینه ادبیات و فرهنگ عربی و اسلامی بسیار تأثیرگذار بوده است. از جمله آثار متعددی که وی تصحیح و ترجمه کرد می‌توان به رسائل ابوالعلاء معری (۱۸۹۸)، معجم الادباء یاقوت حموی (۱۹۰۷-۱۹۲۷) و تجارب الامم ابن مسکویه (۱۹۲۰) اشاره کرد. (بدوی، ۱۹۹۳، ص. ۵۴۶ و سحاب، ۱۳۱۷، ص. ۲۲۴-۲۲۶ و Gibb, 1940, 392-394)

مارگولیوٹ بخش قابل توجهی از رساله دکتری خود را به فن شعر ابن سینا اختصاص داد. رساله‌ی او با عنوان گزارش‌نامه‌های شرقی بوطیقای ارسطو (Analecta Orientalia ad poeticam Aristotelem) در سال ۱۸۸۷ منتشر شد. این کتاب شامل دو بخش کلی است: بخش لاتین، که از چاپ به راست کتاب است و بخش عربی و سریانی که از راست به چاپ کتاب شماره‌گذاری شده است (Margoliouth, 1877). در بخش لاتین، مارگولیوٹ پس از بیان تاریخچه‌ی گزارش‌نامه‌های بوطیقای ارسطو (Ibid, 1-45) ترجمه‌ای از رساله فن شعر کتاب الشفاء ابن سینا به لاتین ارائه کرده است (Ibid, 73-90). در بخش عربی و سریانی این کتاب، ترجمه‌ای که ابوبشر متی ابن یونس قنایی از بوطیقای ارسطو، از سریانی به عربی انجام داده، با تصحیحات مارگولیوٹ آورده شده است (Ibid, 1-76). همچنین، فن شعر کتاب الشفاء ابن سینا نیز با تصحیحات مارگولیوٹ ارائه شده است (Ibid, 80-112). بعدها، مارگولیوٹ در کتاب دیگری، ترجمه‌ی انتقادی جدیدی از بوطیقای ارسطو، از یونانی به انگلیسی، به همراه مقدمه و شرح و تفصیل فراوان منتشر کرد. (Margoliouth, 1911) در آن کتاب، او ترجمه‌ی ابوبشر متی ابن یونس قنایی را نیز از عربی به

لاتین ترجمه کرد (Ibid, 231-319). افزون بر این، مارگولیوژ توجه خاصی به شناسایی و معرفی نسخه‌های خطی به زبان عربی داشت. از جمله، او کاتالوگ‌های مفصلی از نسخه‌های خطی عربی کتابخانه بادلیان (Margoliouth, 1893) و نیز نسخه‌های خطی عربی کتابخانه جان رینولدز (Margoliouth, 1933) تدوین و منتشر کرد. چنانکه اشاره خواهد شد، مارگولیوژ از نسخه‌های خطی‌ای که در کتابخانه بادلیان یافت، برای تصحیح فن شعر استفاده فراوانی کرد. مارگولیوژ تصریح می‌کند که تصحیح و ترجمه‌ای که از فن شعر ابن سینا ارائه کرده، بر اساس نسخه‌های خطی زیر است (Margoliouth, 1877, 91):

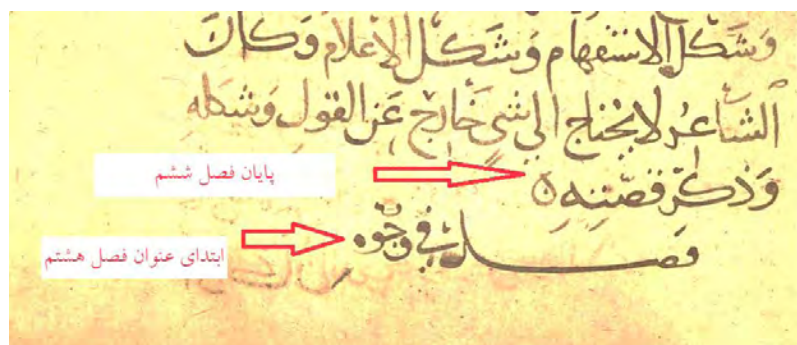
۱. نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، هانتینگتون شماره ۱۱۱: این نسخه، چهارمین جلد از مجموعه‌ای خطی از الشفاء است که بخش‌هایی از فن شش، و فنون هفتم، هشتم و نهم منطق الشفاء را شامل می‌شود. (bertolacci, 2024, n. 198) فن شعر این نسخه از برگ ۱۲۵ پشت آغاز می‌شود و تا آخر این جلد، ۱۳۸ رو، ادامه می‌یابد. این نسخه تاریخ ندارد ولی چنانکه بدوی اشاره می‌کند، نسخه‌ای قدیمی به نظر می‌رسد (ابن سینا، ۱۹۶۶، ص. ۱۹). مارگولیوژ در تصحیح خود با حرف H به این نسخه اشاره می‌کند. صفحات این نسخه ۲۵ سطری است.

شکل ۱. نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، هانتینگتون شماره ۱۱۱ (نسخه اساس تصحیح مارگولیوژ)

۲. نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، پوکوک رقم ۱۱۹: این نسخه یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های باقیمانده از الشفاء است که مشتمل بر فن شعر نیز هست. بخش فن شعر این نسخه از پشت صفحه ۱۷۳ تا روی صفحه ۲۱۶ است. یحیی مهدوی درباره این نسخه می‌گوید نسخه کتابخانه بادلیان

یک دوره الشفاء است که در ۲۵ مجلد (به قطع ۲۰ × ۱۶ و عده‌ی اوراق به طور متوسط در هر جلد ۲۰۰ و سطور ۱۱) نوشته شده بوده و در حال حاضر ۱۶ جلد آن در کتابخانه بادلیان محفوظ مانده است. این دوره‌ی نفیس به خط یک نفر (محمد بن علی بن حسن) بین ۶۰۱ تا ۶۰۴ هجری نوشته شده است (مهدوی، ۱۳۳۳، ص. ۱۷۰). مارگولیوٹ در تصحیح خود با حرف B به این نسخه اشاره می‌کند. لازم به ذکر است که منطق این مجموعه، شامل ده جلد نخست مجموعه است و فن شعر در جلد دهم قرار دارد. با توجه به این نکته، در مورد تاریخ نگارش فن شعر در این مجموعه می‌توان، طبق تاریخی که در خاتمه‌ی بخش منطق آمده، گفت این نسخه در سال ۶۰۳ هجری قمری در حلب استنساخ شده و مهر کتابخانه ابن اللبودی را دارد. نجم الدین الصاحب ابن اللبودی (۶۰۷ - ۶۷۰ هـ / ۱۲۱۰ - ۱۲۷۱ م) حکیم، طبیب، شاعر و ریاضی‌دان متولد حلب بود که در دمشق زندگی کرد و از مناصب حکومتی نیز برخوردار بود. از جمله آثار او، مختصر اشارات و تنبیهات و مختصر عیون الحکمه است. (ابن ابی اصیبعه، ۲۰۱۷، ص. ۶۶۳ و ۶۶۸) آشنایی تخصصی ابن اللبودی با آثار حکمی ابن سینا و توانایی او در زمینه شعرسرایي از سوئی، و قدمت این نسخه از سوی دیگر، تاحدودی می‌تواند نشانگر اهمیت این نسخه که در اختیار اللبودی بوده هم باشد. با وجود این، عبدالرحمن بدوی معتقد است این نسخه نقص و اهمال زیادی دارد (بدوی، ۱۹۵۳، ص. ۵۴) و نسخه خطی خوبی نیست. او دلیلی بر این مدعای خود ذکر نکرده است (ابن سینا، ۱۹۶۶، ص. ۱۱۹). از بررسی انجام شده، مشخص شد که این نسخه یک نقص نسبتاً مهم دارد و آن اینکه فصل هفتم آن جا افتاده است. لازم به ذکر است که این جا افتادگی نمی‌تواند به دلیل جدا شدن صفحات باشد. زیرا فصل هشتم در ادامه‌ی فصل ششم، در صفحه‌ی ۲۱۳ روآمده است.

شکل ۲: عکس صفحه ۲۱۳ رواز نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، پوکوک رقم ۱۱۹ که پایان فصل ششم و ابتدای فصل هشتم را نشان می‌دهد. (فصل هفتم جا افتاده است)

۳. نسخه خطی دیوان هندی به شماره ۱۴۲۰: تاریخ نگارش این نسخه، آنگونه که در خاتمه آن ذکر شده ۱۲۴۸ قمری است هر چند چنین ذکر شده که از روی نسخه‌ای متعلق به ۸۹۱ قمری نوشته شده

است. بدوی ذکر می‌کند که خط این نسخه واضح است و البته به نسبت دیگر نسخ مورد استفاده، جدیدتر محسوب می‌شود (ابن سینا، ۱۹۶۶، ص. ۱۹). مارگولیوٹ در تصحیح خود با حرف O به این نسخه اشاره کرده است.

۴. نسخه خطی موزه بریتانیا، شماره ۱۱۳ بخش شرقی: مارگولیوٹ در تصحیح خود با حرف M به این نسخه اشاره کرده (Margoliouth, 1877, p. 91) تاریخ نگارش این نسخه ۵۷۶ هجری ذکر شده است (Bertolacci, 2024, n. 189) بخش انتهایی این متن افتادگی دارد (Margoliouth, 1877).

در مقام بررسی چهار نسخه خطی فوق که مارگولیوٹ برای تصحیح و ترجمه‌ی فن شعر ابن سینا بر آنها تکیه کرده، به نظر می‌رسد که نسخه O نیز به دلیل اینکه قدمت چندانی نداشته نسخه‌ی اساس برای تصحیح قرار نگرفته است. نسخه M به دلیل ناقص بودن متن و نیز ظاهراً به دلیل اینکه به ندرت نقطه‌گذاری در آن صورت گرفته (Margoliouth, 1877, p. 91)، اساس قرار نگرفته است. بنابراین، دو نسخه‌ی متعلق به کتابخانه‌ی بادلیان بیشترین سهم را در تصحیح مارگولیوٹ به خود اختصاص دادند. لازم به ذکر است که آشنایی مارگولیوٹ با نسخه‌های خطی بادلیان و کاتالوگی که او برای معرفی این نسخه‌ها منتشر کرده بود، حاکی از اهمیتی است که او برای این نسخه‌های خطی در نظر داشت. مارگولیوٹ با توجه به کیفیت بهتر نسخه H آن را مبنای اصلی تصحیح خود قرار داده است و تصریح می‌کند که در سراسر متن از آن نسخه پیروی کرده‌ام مگر آنکه خلاف آن را ذکر کنم. (Margoliouth, 1877, p. 91) بر این اساس، به نظر می‌رسد که مارگولیوٹ شیوه‌ی تصحیح بر مبنای نسخه‌ی اساس را برای تصحیح متن فن شعر ابن سینا برگزیده است. لازم به ذکر است، مارگولیوٹ در تصحیح خود، شماره صفحات نسخه B را در متن مصحح ذکر کرده، با آنکه نسخه H را اساس تصحیح قرار داده است. این امر ممکن است خواننده را به اشتباه بیندازد. مشکل دیگر این شماره‌گذاری این است که، چنانکه اشاره شد، نسخه B فاقد فصل هفتم است. بنابراین، شماره‌گذاری صفحات بر اساس آن متن با مشکل مواجه است.

ب) تصحیح بدوی (۱۹۵۳)

چنانکه اشاره شد، مارگولیوٹ از چهار نسخه خطی در تصحیح خود استفاده کرده است. در تصحیح بدوی (۱۹۵۳) به همان چهار نسخه، تصحیح مارگولیوٹ و دو نسخه خطی زیر (مجموعاً هفت متن) به عنوان نسخه‌های مورد استفاده اشاره شده است:

الف) نسخه خطی وقف شده از سوی سلطان احمدخان بن غازی سلطان محمدخان، که در سال ۱۰۱۲ به خلافت رسیده و در سال ۱۰۲۶ هجری درگذشته است. در خاتمه این رساله تاریخ نگارش آن

سال ۶۲۸ هجری ذکر شده است. این نسخه به خط نسخ نوشته شده و صفحات آن ۳۱ سطری است. بدوی به محل نگهداری این نسخه اشاره‌ای نکرده است. این نسخه به شماره ۷۷۲ در کتابخانه سلیمانیه استانبول ثبت شده است.

ب) نسخه خطی دارالکتب المصریه به شماره ۸۹۴. البته بدوی (۱۹۵۳) شماره این نسخه را به اشتباه ۹۸۴ ذکر کرده است. این نسخه تاریخ نگارش ندارد اما تاریخ تملکش سال ۱۱۱۵ هجری ذکر شده و بدوی ظاهراً با توجه به اینکه خطش جدید است، احتمال داده که تاریخ نگارش این نسخه قرن دهم یا یازدهم هجری باشد. (ابن سینا، ۱۹۶۶، ص. ۲۰). این نسخه منقوطة است و صفحاتش ۲۹ سطری است. لازم به ذکر است که نسخ خطی دقیق‌تر متعددی که برخی از آنها متقدم بر این نسخه هستند نیز وجود دارد که احتمالاً در دسترس بدوی نبوده است.

ج) تصحیح بدوی (۱۹۶۶)

در تصحیح بدوی (۱۹۶۶) از هر چهار نسخه تصحیح مارگولیوٹ استفاده شده، اما بر خلاف بدوی (۱۹۵۳) از خود تصحیح مارگولیوٹ به عنوان یکی از منابع مورد استفاده نام برده نشده است. در این تصحیح، از دو نسخه خطی دیگر، استفاده شده که در بدوی (۱۹۵۳) استفاده نشده است:

۱. نسخه شماره ۳۳۱ بخیت، کتابخانه الازهر مصر. این نسخه تمام متن الشفاء را در بر دارد. هر صفحه از این نسخه ۴۱ سطر و به طور میانگین ۲۷ کلمه در هر سطر دارد و با خط نسخ نوشته شده و منقوطة است. این نسخه ۴۴۱ برگ دارد که ۱۴ برگ آن به فهرست و ۴۲۷ برگ دیگر به متن اختصاص یافته است. بدوی این نسخه را از بهترین نسخه‌های الشفاء دانسته است (۱۹۶۶، ۲۰). متن رساله با رنگ مشکی و عناوین فصول با رنگ قرمز نوشته شده است. فن شعر این نسخه شامل ۱۰ صفحه (از پشت برگ ۲۱۲ تا روی برگ ۲۱۷) است.

۲. نسخه شماره ۶۸۲۹ کتابخانه ملی فرانسه. این نسخه شامل منطق و الهیات است. در پایان بخش فن شعر این نسخه، کاتب آن محمد رضا ابن مرحوم شاه محمد کونبانی و تاریخ پایان کتابت این بخش، ذیقعد ۱۰۵۵ هـ (دسامبر ۱۶۴۵ یا ژانویه ۱۶۴۶) ذکر شده است. بدوی (۱۹۶۶، ۲۰) به اشتباه تاریخی را که در بخش الهیات درج شده (۱۰۵۴ هـ) ذکر کرده و سال میلادی معادل آن را ۱۶۴۴ دانسته است. متن رساله به رنگ سیاه و عناوین به رنگ قرمز است. متن فن شعر در این نسخه، ۱۹ صفحه (از روی برگ ۳۸۸ تا روی برگ ۳۹۷) است. این نسخه به خط نستعلیق است و هر صفحه آن ۲۵ سطر دارد. بدوی می‌گوید این بدترین نسخه و پر از تحریف و اشتباه است (بدوی، ۱۹۶۶، ص. ۲۰). این نکته جالب توجه است که اساساً چه ضرورتی داشت که با وجود نسخه‌های متعدد ارزشمند از قرون هفتم تا دهم، بدوی چنین نسخه‌ای از قرن یازدهم هجری را برگزیند.

۳. ارزیابی تصحیح‌های فن شعر از لحاظ میزان اختلاف

برای بررسی صحت محتوایی این تصحیحات، لازم است ابتدا اختلافات این تصحیح‌ها را برشماریم. اگرچه در پژوهش حاضر کل متن این تصحیحات با یکدیگر مقایسه شده، اما برای نمونه صرفاً مقایسه فصل اول از فصول هشتگانه آنها در اینجا ذکر می‌شود. برای این مقایسه، ابتدا تمامی موارد اختلاف میان دو تصحیح بدوی احصاء شد و سپس همه آنها با متن مارگولیوٹ سنجیده شد. جدول مقایسه فصل اول این سه نسخه به شرح زیر است:

مارگولیوٹ ۱۸۸۷	صفحه	تف	بدوی ۱۹۵۳	صفحه	تف	بدوی ۱۹۶۶	صفحه	تف
الاولی من کتاب	۸۰	۲	الاولی من کتاب	۱۶۱	۳	الاولی فی المنطق من کتاب	۲۳	۲
----- ---	۸۰	-		۱۶۱	-	ثمانیة فصول الفصل الاول	۲۳	۴ و ۳
أصناف الصیغ الشعرية	۸۰	۵	أصناف الصیغ الشعرية	۱۶۱	۶	أصناف الصنعات الشعرية	۲۳	۵
ونقول	۸۰	۶	ونقول	۱۶۱	۷	نقول	۲۳	۷
هو ان يكون الحرف الذى	۸۰	۱۰	هو ان يكون الحرف الذى	۱۶۱	۱۰	هو ان تكون الحروف التى	۲۳	۱۱
كل قول منها واحدا	۸۰	۱۱	كل قول منها واحدا	۱۶۱	۱۱	كل قول منها واحدة	۲۳	۱۱ و ۱۲
بالتجزئة	۸۰	۱۳	بالتجزئة	۱۶۱	۱۳	بالتجربة	۲۴	۱
غير مصدق	۸۰	۱۸	غير مصدق	۱۶۱	۱۷	غير مصدق به	۲۴	۵
اخرى انفعلت النفس عنه طاعة للتخييل لا للتصديق. فكثيرا	۸۰	۲۰ و ۲۱	اخرى انفعلت النفس عنه طاعة للتخييل لا للتصديق. فكثيرا	۱۶۲	۱	اخرى. فكثيرا	۲۴	۷ و ۸
للتخييل	۸۱	۳	للتخييل	۱۶۲	۵	للتخييل	۲۴	۱۱
استكرهها	۸۱	۴	استكرهها	۱۶۲	۶	استكرهها	۲۴	۱۲
لا طرأة له	۸۱	۵	لا طرأة له	۱۶۲	۷	لا طرأة له	۲۴	۱۳
التصديق و	۸۱	۷	التصديق و	۱۶۲	۹	التصديق و	۲۴	۱۵

مارگولیوٹ ۱۸۸۷	صفحہ	رقم	بدوی ۱۹۵۳	صفحہ	رقم	بدوی ۱۹۶۶	صفحہ	رقم
التخیل معا			التخیل معا			التخیل		
يفعله القول لما هو عليه	۸۱	۱۱	يفعله القول لما هو عليه	۱۶۲	۱۲	يفعله القول بما هو عليه	۲۵	۱
يفعله القول بما المقول فيه عليه	۸۱	۱۱ و ۱۲	يفعله القول بما المقول فيه عليه	۱۶۲	۱۳	يفعله القول بما القول فيه عليه	۲۵	۱
أى يلتفت	۸۱	۱۲	أى يلتفت	۱۶۲	۱۳	أن يلتفت	۲۵	۱
و القريب و المشهور غير كل	۸۱	۱۹	و القريب و المشهور غير كل	۱۶۳	۲ و ۱	غير كل	۲۵	۱۰
من غير صنعة	۸۱	۲۶	من غير صنعة	۱۶۳	۸	من غير صنعة فيه	۲۵	۱۷
أن يكون المتعجب منه	۸۱	۲۷	أن يكون المتعجب منه	۱۶۳	۹	أن يكون المتعجب منه	۲۵	۱۸
إما بمشكلة	۸۲	۴	إما بمشكلة	۱۶۳	۱۲	و النسبة إما بمشكلة	۲۶	۳
إما بحسب	۸۲	۶	إما بحسب	۱۶۳	۱۳	إما أن يكون بحسب	۲۶	۵
و إما بحسب المعنى	۸۲	۶	و إما بحسب المعنى	۱۶۳	۱۴	أو بحسب المعنى	۲۶	۵
إن من الصيغات	۸۲	۱۲	إن من الصيغات	۱۶۳	۱۸	إن الصيغات	۲۶	۱۰
تشابه أو آخر المقاطع	۸۲	۱۳	تشابه أو آخر المقاطع	۱۶۳	۱۹	نسبة أو آخر المقاطع	۲۶	۱۰
و النظم	۸۲	۱۳	و النظم	۱۶۳	۱۹	فالنظم	۲۶	۱۱
مخالفتها	۸۲	۱۶	مخالفتها	۱۶۴	۱	تخالفتها	۲۶	۱۴
فالتى بالمشكلة	۸۲	۱۸	فالتى بالمشكلة	۱۶۴	۳	فالتى بالمشكلة	۲۷	۱
فهى أن يتكرر	۸۲	۱۸	فهى أن يتكرر	۱۶۴	۳ و ۴	فهو أن يتكرر	۲۷	۲
متفقة التصريف متخالفة الجوهر	۸۲	۱۹	متفقة التصريف متخالفة الجوهر	۱۶۴	۴	متفقة	۲۷	۲
متفقة الجوهر متخالفة	۸۲	۱۹	متفقة الجوهر متخالفة	۱۶۴	۴	متفقة الجوهر متخالفة	۲۷	۲

مارگولیوٹ ۱۸۸۷	صفحه	رقم	بدوی ۱۹۵۳	صفحه	رقم	بدوی ۱۹۶۶	صفحه	رقم
التصريف			التصريف			التصريف		
العين و الغين	۸۲	۲۱	العين و الغين	۱۶۴	۶	العين و العين	۲۷	۴
مثال الثالث	۸۲	۲۲	و مثال الثالث	۱۶۴	۷	مثال الثالث	۲۷	۵
و هذا هو التشاكل	۸۲	۲۳	و هذا هو التشاكل	۱۶۴	۸	هذا هو التشاكل	۲۷	۷
و أحدهما مقولا	۸۲	۲۵	و أحدهما مقولا	۱۶۴	۱۰	أو أحدهما مقولا	۲۷	۹
مناسب الآخر	۸۲	۲۶	مناسب الآخر	۱۶۴	۱۰	مناسب الأجزاء	۲۷	۹
و يراد به النبت	۸۲	۲۷	و يراد به النبت	۱۶۴	۱۱	فيراد به البيت	۲۷	۱۰
بجهة لفظيته	۸۳	۲	بجهة لفظيته	۱۶۴	۱۳	من جهة لفظيته	۲۷	۱۳
فمعناه ما يخالف	۸۳	۲	فمعناه ما يخالف	۱۶۴	۱۳	فمعناه أن يخالف	۲۷	۱۳
أو يناسبه	۸۳	۵	أو يناسبه	۱۶۴	۱۶	و يناسبه	۲۷	۱۶
و الرحمة	۸۳	۷	و الرحمة	۱۶۴	۱۷	أو الرحمة	۲۷	۱۷
و أما الصيغات	۸۳	۷	و أما الصيغات	۱۶۴	۱۸	و أما الصنعات	۲۸	۱
و تجتمع منها	۸۳	۹	و تجتمع منها	۱۶۴	۱۹	و يجتمع منها	۲۸	۲
جملة ذات ترتيب	۸۳	۹	جملة ذات ترتيب	۱۶۴	۱۹	جملة ذوات ترتيب	۲۸	۳
إحد الصيغات	۸۳	۱۰	إحدى الصيغات	۱۶۴	۲۰	إحدى الصنعات	۲۸	۴
إما في أجزاء مشتركة	۸۳	۱۳	إما في أجزاء مشتركة	۱۶۴	۲۲	إما أجزاء مشتركة	۲۸	۶
فأن يكون هناك	۸۳	۱۶	فأن يكون هناك	۱۶۵	۳	فأن تكون هناك	۲۸	۹
متضادة أو متناسبة	۸۳	۱۷	متضادة أو متناسبة	۱۶۵	۳	متضادة أو مناسبة	۲۸	۹
مثال الثاني	۸۳	۲۰	مثال الثاني	۱۶۵	۶	و مثال الثاني	۲۸	۱۲
أو بين نظيرى ضدین	۸۳	۲۶	أو بين نظيرى ضدین	۱۶۵	۱۱	و بين نظيرى ضدین	۲۸	۱۸
يتشاكل ترتيبهما	۸۴	۲	يتشاكل ترتيبهما	۱۶۵	۱۴	يتشاكل تركيبها	۲۹	۱
و يدخل في هذه القسمة	۸۴	۴	و يدخل في هذه القسمة	۱۶۵	۱۶	أو يدخل في هذه القسمة	۲۹	۳
أنت و فلان	۸۴	۶	أنت و فلان بحر	۱۶۵	۱۷	أنت و فلان و	۲۹	۵

مارگولیوٹ ۱۸۸۷	صفحہ	رقم	بدوی ۱۹۵۳	صفحہ	رقم	بدوی ۱۹۶۶	رقم	صفحہ
بحر						نحن		
لکن أنت للمغارة	۸۴	۶	لکن أنت للمغارة	۱۶۵	۱۷	لکن أنت للعمامة	۲۹	۵
ذاك للزعاقة	۸۴	۶	ذاك للزعاقة	۱۶۵	۱۸	ذلك للزعامة	۲۹	۵
یرجا و یتقی	۸۴	۷	یرجى و یتقى	۱۶۵	۱۸	یرجى و تخشى	۲۹	۶
الصیغات الشعرية	۸۴	۸	الصیغات الشعرية	۱۶۵	۲۰	الصنعات الشعرية	۲۹	۷
لذیذ ظریف	۸۴	۱۲	لذیذ ظریف	۱۶۶	۱	طریف لذیذ	۲۹	۱۰
نوع یدکر فیہ	۸۴	۱۷	نوع یدکر فیہ	۱۶۶	۷	نوع تذکر فیہ	۳۰	۱
و ربما زادوا	۸۴	۱۸	و ربما زادوا	۱۶۶	۸	و كانوا ربما زادوا	۳۰	۲
لیذکر القبائح التي تشترك	۸۴	۱۸ و ۱۹	لتذکر القبائح التي تشترك	۱۶۶	۸	لیذکروا القبائح التي يشترك	۳۰	۲
و الغضب و الضجر	۸۴	۲۱	و الغضب و الضجر	۱۶۶	۱۱	و فی معانی الغضب و الضجر	۳۰	۵
أنه یراد	۸۴	۲۲	أنه یراد	۱۶۶	۱۲	أنه كان یراد	۳۰	۶
دیقرا	۸۴	۲۴	دیقرامی	۱۶۶	۱۴	دیقرا	۳۰	۷
ایثی	۸۴	۲۵	ایثی	۱۶۶	۱۶	أنثی	۳۰	۹
و غرابتها	۸۴	۲۶	و غرابتها	۱۶۶	۱۷	أو لغرابتها	۳۰	۱۰
کل بما یجانسه	۸۵	۴	کل بما یجانسه	۱۶۷	۵	کل ما یجانسه	۳۱	۲
انفیجانا ساووس	۸۵	۵	ایفیجانا ساوس	۱۶۷	۶	ایفحبا باساردس	۳۱	۳
أوقوستقی	۸۵	۶	أوقوستقی	۱۶۷	۸	أوتوستقی	۳۱	۴

جدول ۱: مقایسه موارد اختلاف سه تصحیح فن شعر

از مشاهده جدول فوق آشکار می‌شود که در قریب به اتفاق موارد اختلافی میان دو تصحیح بدوی، تصحیح اول بدوی (۱۹۵۳) بر اساس تصحیح مارگولیوٹ است. به غیر از چند استثناء که تأثیر چندانی هم بر محتوا ندارند، صرفاً اسم برخی ژانرهای شعری در تصحیح بدوی (۱۹۵۳) با تصحیح مارگولیوٹ اختلاف دارد، مثلاً در تصحیح بدوی (۱۹۵۳) ایفیجانا ساوس به جای انفیجانا ساووس یا دیقرامی به جای دیقرا آمده است. لازم به ذکر است که طبق بررسی انجام شده در این پژوهش، این مطابقت میان کل متن تصحیح بدوی (۱۹۵۳) و مارگولیوٹ برقرار است. علاوه بر این، با مقایسه‌ای که در این

پژوهش میان پانوشته‌های تصحیح بدوی (۱۹۵۳) و توضیحات نسخه‌شناختی تصحیح مارگولیوژت صورت گرفت، مشخص شد که قریب به اتفاق آن دسته از پانوشته‌های تصحیح بدوی (۱۹۵۳) که اختلاف نسخه‌ها را توضیح می‌دهد، عینا همان توضیحات نسخه‌شناختی ای است که مارگولیوژت ذکر کرده است. (Margoliouth, 1877, p. 91-100). با توجه به آنچه گفته شد، به نظر می‌رسد اساسا تصحیح بدوی (۱۹۵۳) را می‌توان رونویسی از تصحیح مارگولیوژت با تغییرات جزئی، عمدتا در اسامی، به همراه چند پانوشته توضیحی بدانیم.

۴. ارزیابی تصحیح‌های فن شعر از لحاظ میزان صحت محتوی

با توجه به تطابق تصحیح مارگولیوژت و بدوی (۱۹۵۳) با هم، و اختلاف آن دو در موارد متعددی با تصحیح بدوی (۱۹۶۶)، این پرسش مطرح می‌شود که کدام تصحیح از لحاظ محتوایی صحیح‌تر است؟ برای پاسخ به این پرسش، موارد اختلافی میان دو تصحیح بدوی به لحاظ صحت محتوایی با یکدیگر سنجیده شد. به طور خلاصه، تعدادی از این موارد در جدول زیر آمده و در هر ردیف در جلوی عبارت نقل شده، تعابیر صحیح یا ناصحیح به ترتیب با علامت تیک یا ضربدر مشخص شده است. پس از آن، ضمن توضیح متن مربوط به هر ردیف از جدول، دلیل درستی یا نادرستی آن بیان شده است.

ردیف	تصحیح بدوی ۱۹۵۳	تصحیح بدوی ۱۹۶۶	تصحیح بدوی ۱۹۶۶	تصحیح بدوی ۱۹۵۳	ردیف	تصحیح بدوی ۱۹۵۳	تصحیح بدوی ۱۹۶۶	ردیف
۱	المقول فيه عليه	۱۶۲	القول فيه عليه	۱۳	۱	۲۵	⊗	
۲	ان من الصیغات	۱۶۳	ان الصیغات	۱۸	۲	۲۶	⊗	
۳	تشابه	۱۶۳	نسبة	۱۹	۳	۲۶	⊗	
۴	حسنت	۱۶۳	حسنت	۲۰	۴	۲۶	⊗	
۵	کلمت	۱۶۳	کلمت	۲۰	۵	۲۶	⊗	
۶	الآخر	۱۶۴	الاجزاء	۱۰	۶	۲۷	⊗	
۷	النبت	۱۶۴	البيت	۱۱	۷	۲۷	⊗	
۸	إما فی أجزاء	۱۶۴	إما أجزاء	۲۲	۸	۲۸	⊗	
۹	محصلا و مما	۱۸۱	محصلا مما	۱۸	۹	۵۲	⊗	
۱۰	بأعراضه	۱۸۲	بأعراضه	۸	۱۰	۵۳	⊗	
۱۱	حربا	۱۸۲	حربا	۱۷	۱۱	۵۳	⊗	
۱۲	یتکلم فیما	۱۸۳	متکلم فیها	۱۸	۱۲	۵۴	⊗	
۱۳	الخیر	۱۸۴	الجزء	۸	۱۳	۵۵	⊗	
۱۴	بالتشبيه	۱۸۸	بالتشبيد	۷	۱۴	۶۰	⊗	

ردیف	لغوه	تلفظ	بدوی ۱۹۶۶	تلفظ	لغوه	بدوی ۱۹۵۳	ردیف
۱۵	بل لأن	۱۳	بل لا	✓	۱۸۸	۵	۱۵
۱۶	ویکون	۱۳	أو یکون	✓	۱۸۸	۶	۱۶
۱۷	لذک	۱۶	کذلک	✓	۱۸۸	۱۰	۱۷
۱۸	فاما	۱۱	و إما	✓	۱۸۹	۱۰	۱۸
۱۹	یقال یلوح	۲	یقال و یلوح	✓	۱۹۱	۱۳	۱۹
۲۰	لفظة	۱۵	نقطة	✓	۱۹۱	۹	۲۰
۲۱	و کان	۱	فکان	✓	۱۹۳	۵	۲۱
۲۲	للإغراب و التحییر	۷	للإغراب و التحسین	✓	۱۹۳	۱۰	۲۲
۲۳	یثنی ... الأخیار	۱۶	یثنی ... الإخبار	✓	۱۹۳	۱	۲۳
۲۴	المنقولات شديدة	۲۰	المنقولات الشديدة	✓	۱۹۳	۴	۲۴
۲۵	رقصیة	۵	و قضیة	✓	۱۹۵	۱۳	۲۵
۲۶	کما یشب	۱۲	کما ینسب	✓	۱۹۵	۱	۲۶

جدول ۲: مقایسه صحت موارد اختلافی میان دو تصحیح بدوی از فن شعر

چنانکه از بررسی جدول فوق پیداست، تصحیح بدوی (۱۹۵۳) به طرز معناداری از لحاظ محتوایی از تصحیح بدوی (۱۹۶۶) صحیح تر است. از آنجا که نخستین تصحیح بدوی، در واقع برگرفته از تصحیح مارگولیوٹ بوده، می توان چنین نتیجه گرفت که در اصل تصحیح مارگولیوٹ از لحاظ محتوایی از تصحیح بدوی (۱۹۶۶)، که مبنای بسیاری از ترجمه ها و آثار پژوهشی قرار گرفته، بسیار صحیح تر است. در ادامه، با تحلیل محتوایی بحث ها، بر صحت مواردی که در جدول فوق آمد، استدلال می شود:

۱. عبارت صحیح چنین است: «التصديق يفعلُه القول بما المقول فيه عليه» زیرا معنای عبارت این است که تصدیق را نفس قول ایجاد نمی کند، بلکه تصدیق از این جهت حاصل می شود که به مقول فیه توجه می شود. به بیان دیگری که ابن سینا (۱۹۶۶، ۲۴) ذکر می کند تصدیق اذعانی به سبب لذت از نفس قول نیست، بلکه اذعانی است به سبب قبول اینکه چیزی (مقول فیه) به همان صورت است که قول درباره اش ذکر شده است.

۲. عبارت صحیح چنین است: «ان من الصیغات التي بحسب القسم الأول تشابه ... و منها ...». در این عبارت، ابن سینا دونوع از صیغات مربوط به قسم اول را ذکر می کند. بنابراین، عبارت به شکل «ان الصیغات...» نادرست است.

۳. عبارت صحیح‌تر چنین است: «تشابه اواخر المقاطع و اوائلها». همان‌طور که از مثالی که ابن سینا در ادامه ذکر می‌کند پیداست، در اینجا از «شبهات» اول و آخر مقاطع سخن گفته می‌شود. اما «نسبت»، در اینجا ابهام دارد و اعم از شبهات و عدم شبهات است. حال آنکه، هر گونه نسبتی میان اول و آخر مقاطع نمی‌تواند نوعی از قسم اول محسوب گردد.

۴ و ۵. در این بیت «فلا حسمت من بعد فقدانه الظبی - و لا کلمت من بعد هجرانه السمر»، «فلا حسمت» و «و لا کلمت» به ترتیب به معنای «نبریدند» و «جراحت وارد نکردند» است. بنابراین، اعراب این افعال به شکل «حسمت» و «کلمت» معنای کلی این بیت نیز چنین است: «بعد از فقدان او، شمشیرها دیگر نبریدند و بعد از هجران او، نیزه‌ها دیگر جراحتی وارد نکردند».

۶. عبارت صحیح چنین است: «و هو أن يكون لفظان اشتها مترادفين أو أحدهما مقولا على مناسب الآخر أو مجانسه». توضیح اینکه، در اینجا ابن سینا می‌گوید گاهی تشاکل میان الفاظ به حسب معانی آنهاست. این نوع تشاکل بر دو گونه است: یکی اینکه دو لفظ به گونه‌ای باشند که معنای مشهورشان مترادف هم باشد و دیگر اینکه دو لفظ به گونه‌ای باشند که معنای یکی مناسب یا مجانس دیگری باشد. بنابراین، در این عبارت کلمه «الآخر» صحیح است نه «الأجزاء».

۷. عبارت صحیح چنین است: «و استعمال علی غیر تلک الجهه کالکوکب و النجم فیراد به النبت». در اینجا، در ادامه مطلبی که در بند قبلی ذکر شد، گفته می‌شود که در دو حالت قبلی، هنگامی تشاکل لفظی به حسب معنا صورت می‌گیرد که در غیر از آن جهت به کار برده شوند. در ادامه، برای هر یک از دو نمونه مثالی ذکر می‌شود. مثال اول، دو لفظ کوکب و نجم است. معنای مشهور این دو لفظ با یکدیگر مترادف است. حال اگر معنای غیر مشهور این دو کلمه، یعنی نبت (به معنای گیاه) مراد شود، تشاکل حاصل می‌شود. بنابراین، در این عبارت کلمه «النبت» صحیح است نه «البيت».

۸. عبارت صحیح چنین است: «إما فی أجزاء مشترکه فیهما، أو أجزاء غیر مشترکه فیهما». در اینجا توضیح داده می‌شود که مخالفت ترتیب اجزاء، یا در اجزای مشترک در آن دو جمله رخ می‌دهد یا در اجزای غیر مشترک آنها. بنابراین، حذف «فی» خللی در معنا ایجاد می‌کند.

۹. عبارت صحیح‌تر چنین است: «کذلک یجب أن یكون الطول فی الخرافات محصلا و مما یمکن أن یحفظ فی الذکر». معنای این عبارت، این است که خرافه [پیرنگ] نیز باید همچون تراژدی طول معینی داشته باشد و چنان باشد که در یاد بماند.

۱۰. عبارت صحیح چنین است: «و لهذا ما یكون الشیء الواحد الفعل بالنوع غیر واحده بانقسامه»

بأعراضه و أحواله یقترن به بشخصه». معنای این عبارت چنین است: زیرا اگرچه ممکن است که چیزی فعلش واحد بالنوع باشد، اما همان فعل به سبب اعراض و احوالی که با شخص آن فعل مقرون می‌شود، انقسام پیدا می‌کند و غیر واحد می‌شود. بنابراین، در اینجا کلمه «بأعراضه» درست نیست.

۱۱. عبارت صحیح چنین است: «و أورد لهذا أمثلة فی شعر او میروس أنه لما ذکر إنسانا أو حربا...». در این مثال، از آثار هومر که در توصیف یک انسان یا یک جنگ است، استفاده شده است. بنابراین کلمه «حرب» مناسب است نه «حزب».

۱۲. عبارت صحیح چنین است: «فأحد هذین یتکلم فیما وجد و یوجد و الآخر یتکلم فیما وجوده فی القول فقط». بدین معنا که یکی از این دو [یعنی شعر] درباره آنچه وجود یافته یا وجود می‌یابد سخن می‌گوید، اما دیگری [یعنی امثال و قصص] درباره چیزی سخن می‌گوید که وجودش فقط در قول است. بنابراین، عبارت «یتکلم فیما» صحیح است نه «متکلم فیها».

۱۳. عبارت صحیح چنین است: «مثل جعلهم الخیر کشخص واحد». در اینجا گفته می‌شود که گاهی اسمی ساخته می‌شود که موجودی نظیر آن در خارج نیست، بلکه این اسم را به عنوان بدل معنایی کلی وضع می‌کنند. مثالی که برای این موضوع مطرح می‌شود، ساختن اسم خیر به عنوان یک شخص است. به همین ترتیب، خواجه نصیر طوسی نیز در اساس الاقتباس می‌گوید «شعراء قدیم خیر را بمثابت مردی نهادندی و از او حکایت‌ها کردند» (طوسی، ۱۳۹۵، ص. ۵۹۳).

۱۴. عبارت صحیح چنین است: «وقد کان بعضهم یقدمون مقدمات الشعریه للتعجیب بالتشبیه و المحاکاه فقط». معنای عبارت چنین است که برخی از شاعران، مقدماتی شعری بیان می‌کنند صرفاً برای آنکه با تشبیه و محاکات سبب تعجیب [به شگفت آوردن] شوند. بنابراین، در اینجا «تشبیه» (به معنای استحکام بخشیدن)، مناسب نیست.

۱۵. عبارت صحیح چنین است: «...فلیس یكون ممدوحا أو مذموما لذلك، بل لأن یكون مع ذلك صدیقا أو عدوا». در اینجا گفته می‌شود که دشمن دشمن و دوست دوست و دوست دشمن و دشمن دوست به این سبب که نسبت به دوست یا دشمن، دوستی یا دشمنی دارند، ممدوح یا مذموم نیستند، بلکه بدان سبب ممدوح یا مذمومند که سوای از آنچه گفته شد، دوست یا دشمن باشند. بنابراین، در این عبارت «لأن یكون» درست است نه «لا یكون».

۱۶. در ادامه عبارت پیشین در اینجا اضافه می‌شود که «و یكون المدح بذكر أفعال تصدر عن علم». بدین معنا که مدح آن دوستان نیز با ذکر افعالی که از روی آگاهی انجام داده‌اند صورت می‌گیرد. بنابراین در ابتدای این جمله «و» مناسب است نه «أو».

۱۷. عبارت صحیح چنین است: «وقد حکى لذلك من الاستدلال أمثله لهم». ارسطو در خصوص این موضوع، یعنی محاکاتی که از نوع تشبیه صرف است، از حکایتی که به نحو استدلال است، مثال‌هایی یونانی بیان کرده است. بنابراین در اینجا «لذلك» مناسب است نه «کذلك».
۱۸. عبارت صحیح چنین است: «فإما أمور ممكنة أن توجد». در این بخش ابن سینا، انواع استدلال‌هایی که در آنها از تخیل استفاده می‌شود را برمی‌شمرد و عبارتی که نقل شد، اولین قسم آنهاست. بنابراین، «فإما» درست است نه «وإما».
۱۹. عبارت صحیح چنین است: «يكون بحيث يقال يلوح صدقه» یعنی به گونه‌ای که چون گفته شوند، صدقشان آشکار شود». بنابراین، به شکل «يقال ويلوح» صحیح نیست.
۲۰. عبارت صحیح چنین است: «و الرباط الذى يسمى واصله، وهى لفظه لا تدل بانفرادها على معنى». بدین معنا که رباط واصله لفظی است که به تنهایی دلالت بر معنا نمی‌کند. بنابراین در اینجا «لفظه» درست است نه «نقطه».
۲۱. عبارت صحیح چنین است: «وكان كل اسم فى اليونانية...» این عبارت، بخشی از عبارت قبلی یا تفریعی بر آن نیست، بنابراین به شکل حاضر صحیح‌تر است تا به شکل «فكان...».
۲۲. عبارت صحیح چنین است: «اللغة تستعمل للأعراب». اعراب به معنای آوردن امری غریب است و بنابراین، این عبارت به معنای آن است که لغتی که از زبان دیگری آورده شده باشد، برای ایجاد غرابت و شگفت به کار می‌رود. بنابراین، «إعراب» در اینجا درست نیست.
۲۳. عبارت صحیح چنین است: «هو الذى يثنى فيه على الأختار». این عبارت تعریفی مختصر از اشعار دیتی رامبیک بر اساس موضوع این اشعار ارائه می‌دهد: آن شعری است که در آن انسان‌های نیک، بدون تعیین (به طور مطلق) تمجید می‌شوند. بنابراین، «یثنى فيه على الإخبار» صحیح نیست.
۲۴. عبارت صحیح چنین است: «وكذلك المنقولات، شديدة الملائمة لاجغرافى». معنای این عبارت این است که منقولات با شعر لاجغرافی مناسبت زیادی دارند. بنابراین، «المنقولات الشديدة» یعنی، منقولات شدید، در اینجا نامناسب است.
۲۵. عبارت صحیح چنین است: «إيامبو ... و تحرك إلى هيئة رقصيه مع التحريك الانفعالى». در این عبارت، درباره شعر ایامبیک گفته می‌شود که این نوع شعر با تحریک انفعالی، فرد را به حالت رقص وامی‌دارد». بنابراین، «رقصيه» صحیح است نه «وقصيه».
۲۶. عبارت صحیح چنین است: «و أما او ميروس فكان كما يشب يسيرا يتخلص إلى المحاكاه مرأه»

أورجل أوه...». در این بخش، گفته می‌شود که ارسطو هومر را از دیگر شاعران یونان برتر می‌دانست زیرا هومر آگاهانه کلامی را که در آن محاکات نبود، کوتاه می‌کرد. بدین صورت که پس از آنکه اندکی تشبیب را شروع می‌کرد (توصیفی مقدماتی که بدون محاکات بود) بلافاصله به محاکات مردی یا زنی یا ... می‌پرداخت. بنابراین، در اینجا «یشبب» صحیح است نه «ینسب».

۵. بررسی قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی در دسترس از فن شعر (قرن هفتم ه.ق)

پس از آنکه تصحیح‌ها از لحاظ محتوایی با یکدیگر سنجیده شدند، لازم است از لحاظ نسخه‌شناختی نیز ارزیابی شوند. در بخش معرفی تصحیح‌ها، نسخه‌های خطی مورد استفاده در آنها معرفی و بررسی شد. اما جای این سوال وجود دارد که آیا آنها از قدیمی‌ترین نسخه‌ها استفاده کرده‌اند؟ و اینکه آیا در استفاده از قدیمی‌ترین نسخه‌ها دقت لازم را به کار برده‌اند؟ برای پاسخ به این سوال‌ها ابتدا قدیمی‌ترین نسخه‌های در دسترس معرفی می‌شوند. در بررسی‌های انجام شده برای این پژوهش، ۹ نسخه خطی از فن شعر متعلق به قرن هفتم هجری (حدود سیزدهم میلادی) یافت شد.

چنانکه اشاره شد، در تصحیح مارگولیو، از نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، پوکوک رقم ۱۱۹ استفاده شده که متعلق به قرن هفتم است. اگرچه تاریخ نسخه‌ی خطی موزه بریتانیا، شماره ۱۱۳ بخش شرقی به قرن ششم باز می‌گردد، اما این نسخه ناقص بوده و چندان مورد استفاده مارگولیو قرار نگرفته است. در تصحیح بدوی (۱۹۵۳) از نسخه خطی قدیمی دیگر که به قرن هفتم متعلق باشد، استفاده نشده است. در تصحیح بدوی (۱۹۶۶) نیز صرفاً یکی دیگر از ۹ نسخه خطی قرن هفتم (نسخه شماره ۳۳۱ بخیت، کتابخانه الازهر مصر) به عنوان منبع افزوده شده است. البته این نسخه تاریخ کتابت ندارد. بدوی معتقد است که تاریخ کتابت این نسخه نباید چندان از قرن هفتم هجری متاخر باشد (بدوی، ۱۹۶۶، ص. ۲۰). ضمناً باید توجه داشت که این نسخه، به عنوان نسخه اساس تصحیح بدوی (۱۹۶۶) نبوده است. در هشت نسخه خطی دیگر قید شده که تاریخ کتابت آنها قرن هفتم است. این نسخه‌ها عبارتند از:

۱. نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، پوکوک رقم ۱۱۹ که متعلق به سال ۶۰۳ میلادی است و در بخش به عنوان یکی از نسخه‌های مورد استفاده‌ی مارگولیو معرفی شد.
۲. نسخه شماره ۷۷۲ مسجد جدید، کتابخانه سلیمانیه استانبول که در سال ۶۲۸ کتابت شده است. این نسخه ۲۲۰ برگه دارد و فن شعر که در انتهای نسخه قرار دارد از روی برگه ۳۱۴ تا پشت برگه ۳۲۰ است. هر صفحه ۳۱ سطر دارد. عنوان فصول با رنگ قرمز و قلم درشت‌تر متمایز شده است. در حاشیه برخی صفحات، عباراتی تصحیح شده است.

۳. نسخه شماره ۲۷۱۰ کتابخانه نور عثمانیه استانبول که در سال ۶۶۶ ه. (۱۲۶۸ م.) نگارش آن به قلم عبدالکافی ابن عبدالمجید ابن عبدالله التبریزی پایان یافت. این نسخه به خط نسخ و کامل است. فن شعر این نسخه از پشت برگه ۱۴۳ تا روی برگه ۱۴۷ (۸ صفحه) است. عنوان‌ها به خط قرمز نوشته شده است.
۴. نسخه شماره ۲۴۴۲ کتابخانه سلیمانیه استانبول که کتابت آن از ۶۷۱ تا ۶۷۴ ه. به طول انجامیده است. این نسخه کامل است و از روی برگه ۱۵۰ تا پشت برگه ۱۵۳ (۸ صفحه) این نسخه به فن شعر اختصاص دارد. نسخه به خط نسخ و رنگ مشکی با عناوین قرمز است و هر صفحه حدود ۵۵ سطر دارد این نسخه را امیرالدین مانیول برای بخت النصر بن شمعون المططب از قلعة الروم کتابت کرده است.
۵. نسخه شماره ۱۴۲۴ جلاله کتابخانه سلیمانیه استانبول که در سال ۶۹۳ ه. به قلم ابوبکر عبدالله بن احمد بن عبدالله النساخ التبریزی کتابت شده است. این نسخه کامل است و از روی برگه ۱۹۶ تا پشت برگه ۲۰۰ (۱۰ صفحه) به فن شعر تعلق دارد. هر صفحه ۳۵ سطر دارد. شماره فصل‌ها با قلم درشت‌تر و عناوین فصل‌ها با رنگ قرمز متمایز شده است. آن گونه که مهدوی (۱۳۳۳، ص. ۱۷۰) اشاره کرده، این نسخه برای کتابخانه قطب الدین شیرازی نوشته شده بوده است.

شکل ۳. نسخه خطی به قلم نساخ تبریزی برای کتابخانه قطب الدین شیرازی

۶. نسخه شماره ۸۲۳ داماد ابراهیم پاشا کتابخانه سلیمانیه استانبول. این نسخه کامل است و ۵۵۶ برگه دارد و فن شعر آن از روی برگه ۲۲۰ تا روی برگه ۲۲۵ (۹ صفحه) است و هر صفحه حداکثر ۳۷ خط دارد و عناوین فصول با قلم درشت‌تر نگاشته شده است. این نسخه در سال ۶۹۷ ه. به قلم شهاب الکریمینی در مدرسه‌ی اورخان تبریز کتابت شده است.
۷. نسخه شماره ۹۵ کتابخانه جامعه جوادیه (بنارس - هند) به تاریخ ۷۰۲-۶۹۳ هجری [۱۳۰۲ - ۱۲۹۳]. کاتب این نسخه حسین بن حیدر الرضوی الهاشمی است. به طور میانگین در هر صفحه ۲۹

سطر و ۲۲ کلمه دارد. در ابتدای این نسخه که منطق کتاب الشفاء را در بر دارد، افتادگی دارد و نسخه از ص ۴۸ (فن ۱، مقاله ۱، فصل ۹) تا آخر منطق الشفاء را شامل می‌شود. فن شعر این نسخه در ۱۳ صفحه (از پشت برگ ۲۸۵ تا پشت برگ ۲۹۱) و در انتهای نسخه آمده است.

۸. نسخه شماره ۸۸۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی: این نسخه مشتمل بر منطق و دو مقاله از طبیعیات الشفاء است. هر صفحه آن دارای ۴۱ سطر است. فن شعر این نسخه از صفحه ۴۹۹ تا صفحه ۵۰۹ (۱۱ صفحه) است. این کتاب در ابتدا در تملک ماجد بن محمد حسینی بحرانی بوده است. چنانکه روشن شد، حداقل هفت نسخه خطی معتبر و متعلق به قرن هفتم هجری در دسترس است که می‌تواند مورد استفاده مصححان قرار بگیرد، اما در هیچ یک از تصحیح‌های کنونی استفاده نشده است.

۶. ارزیابی تصحیح‌ها از لحاظ نسخه‌شناختی

چنانکه نشان داده شد، تصحیح مارگولیوٹ و به تبع آن تصحیح بدوی (۱۹۵۳)، از تصحیح بدوی (۱۹۶۶) به لحاظ محتوایی بسیار بهتر هستند، هر چند خود آنها اشتباهاتی دارند. اکنون با توجه به نسخه‌های خطی فن شعر که به قرن هفتم تعلق دارند، به برخی از موارد عدم تطابق تصحیح‌های مارگولیوٹ، بدوی (۱۹۵۳) و بدوی (۱۹۶۶) با این نسخه‌های اقدم اشاره می‌شود. برای تسهیل در مقایسه، در اینجا برخی از عباراتی که در پنج نسخه اقدم، متعلق به قرن هفتم، یکسان است اما در این تصحیحات به شکل دیگری آورده شده، بر شمرده می‌شود. پنج نسخه‌ی مورد استفاده در اینجا، نسخه‌های شماره ۱۱۹، ۷۷۲، ۲۷۱۰، ۲۴۴۲ و ۱۴۲۴ هستند که در بخش قبل معرفی شدند.

پنج نسخه خطی قرن هفتم	مارگولیوٹ ۱۸۸۷	بدوی ۱۹۶۶	بدوی ۱۹۵۳
أصناف الصیغات الشعرية	أصناف الصیغ الشعرية	أصناف الصنعات الشعرية	۲۳
تقول	و تقول	تقول	۲۳
تكون الحروف التي	يكون الحرف الذي	تكون الحروف التي	۲۳
منها واحدة	منها واحدا	منها واحدة	۲۳
اخرى. فكثرها	اخرى انفلت النفس عنه طاعة للتخييل لا للتصديق. فكثرها	اخرى. فكثرها	۲۴
التصديق و التخييل	التصديق و التخييل معا	التصديق و التخييل	۲۴
لما هو عليه	لما هو عليه	بما هو عليه	۲۵
بما المقول فيه	بما المقول فيه	بما القول فيه	۲۵
غير كل	و القريب و المشهور غير كل	غير كل	۲۵
من غير صنعة فيه	من غير صنعة	من غير صنعة فيه	۲۵
النبت	النبت	البيت	۲۷

ردیف	بدوی ۱۹۶۶	ردیف	مارگولیوٹ ۱۸۸۷	پنج نسخه خطی قرن هفتم
۲۸	إما أجزاء	۸۳	إما فی أجزاء	إما فی أجزاء
۵۵	الجزء	۱۰۱	الخیر	الخیر
۵۵	بنفع قليل	۱۰۱	يقع قليل	نفع قليل
۶۰	بالشید	۱۰۴	بالتشبيه	بالتشبيه
۶۵	وهی نقطة	۱۰۷	وهو لفظة	وهی لفظة
۶۷	للإعراب و التحسين	۱۰۸	للإعراب و التحییر	للإعراب و التحییر
۶۹	و قضیة	۱۱۰	رقصیة	رقصیة

جدول ۳. مقایسه اختلاف تصحیح‌های مارگولیوٹ و بدوی با پنج نسخه قرن هفتم

چنانکه از جدول سه مشخص است، نمونه‌هایی از جدول‌های یک و دو انتخاب شده و انطباق یا عدم انطباق آنها با پنج نسخه از قدیمی‌ترین نسخه‌های در دسترس سنجیده شده است. جدول فوق نشان می‌دهد که هم تصحیح مارگولیوٹ (و به تبع آن، تصحیح نخست بدوی) و هم دومین تصحیح بدوی (۱۹۶۶)، اختلافاتی با نسخه‌های اقدم دارند و با آنها منطبق نیستند.

نتیجه‌گیری

تاکنون سه تصحیح از فن شعر الشفاء منتشر شده است. قدیمی‌ترین تصحیح که به دست مارگولیوٹ نگاشته شده، نزدیک به ۱۵۰ سال و از جدیدترین تصحیح که بدوی نگاشته نزدیک به ۶۰ سال می‌گذرد. پژوهش حاضر بیانگر آن است که این تصحیح‌ها با اشکالات متعددی روبرو هستند. این اشکالات را می‌توان به طور خلاصه به شکل زیر دسته‌بندی کرد:

۱. نقص از لحاظ شناسایی و دسترسی به نسخه‌های خطی اقدم و اصح: در هر سه تصحیح، نسخه‌های خطی‌ای که در دسترس نویسنده بوده، اعم از نسخه‌های معتبر و نامعتبر، قدیمی و جدید، معرفی شده است. بررسی فهرست این نسخه‌ها نشان می‌دهد که این مصححان بیشتر نسخه‌های معتبر را (بالغ بر سی نسخه) در دسترس نداشته‌اند یا اصولاً از وجود آنها آگاهی نداشته‌اند. چنانکه مشخص شد، مارگولیوٹ صرفاً یک نسخه‌ی متعلق به قرن هفتم که بخشی از آن ناقص است را استفاده کرده است، حال آنکه حداقل ۹ نسخه متعلق به قرن هفتم برای این تصحیح قابل بررسی است. بدوی نیز صرفاً به یک نسخه‌ی قرن هفتمی دیگر دسترسی داشته است. این امر سبب شده که این مصححان نتوانند نسبت میان نسخه‌های خطی متعدد از فن شعر را در نظر گیرند و بهترین نسخه را برگزینند.

۲. نقص از لحاظ استفاده از نسخه خطی اساس: در این پژوهش مشخص شد که مارگولیوٹ نسخه خطی کتابخانه بادلیان، آکسفورد، هانتینگتون شماره ۱۱۱ را نسخه اساس خود قرار داده است. اما در عین حال، بررسی تصحیح مارگولیوٹ نشان داد که او چندان تابع این نسخه نبوده و در موارد متعددی از آن عدول کرده است. بدوی هم در هر دو تصحیح خود، نسخه اساس ندارد. در عین حال، ملاک مشخصی برای تصحیح ارائه نمی‌دهد. این امر سبب شده که در موارد متعددی، عباراتی در تصحیح راه پیدا کند که با قدیمی‌ترین نسخه‌ها ناسازگار باشد.

۳. اشکالات محتوایی: هر سه نسخه دارای اشکالات محتوایی متعدد هستند که در طی پژوهش نمونه‌هایی از آن معرفی شد. با این حال، به نظر می‌رسد که جدیدترین تصحیح، بدوی (۱۹۶۶) پر اشکال‌تر و قدیمی‌ترین تصحیح، مارگولیوٹ (۱۸۷۷)، کم اشکال‌تر است.

۴. رونویسی از تصحیح قبلی: نخستین تصحیح بدوی (۱۹۵۳) تا حد قابل توجهی کپی‌برداری از تصحیح مارگولیوٹ است. حتی توضیحات نسخه‌شناسی این متن نیز برگرفته از تصحیح مارگولیوٹ است.

۵. بی‌دقتی در شیوه تصحیح: در موارد متعددی در تصحیح بدوی (۱۹۶۶)، دو روایت مختلف در متن تصحیح آمده است. حال آنکه طبق روش معمول و خود آن تصحیح، صرفاً باید یک روایت در متن باشد و بقیه موارد در پانویس ذکر شود.

با توجه به آنچه گفته شد، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نگارش تصحیحی جدید ضروری به نظر می‌رسد که نکات مثبت تصحیح‌های قبلی را دارا بوده، و فاقد اشکالات تصحیح‌های قبلی باشد.

منابع

- ابن ابی اصیبعه، احمد بن قاسم (۲۰۱۷). عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، تحقیق نزار رضا. بیروت: دار مکتبه الحیاه.
- ابن سینا. (۱۹۶۶). فن الشعر من منطق الشفاء، (تحقیق و مقدمه عبدالرحمن بدوی)، قاهره: الدار المصریه للتألیف و الترجمة.
- ابن سینا. (۱۰۵۵ هـ). الشفاء [نسخه خطی، شامل منطق و الهیات؛ متن فن شعر از روی برگ ۳۸۸ تا روی برگ ۳۹۷؛ کاتب: محمد رضا ابن مرحوم شاه محمد کونبانی]. کتابخانه ملی فرانسه، شماره ۶۸۲۹.
- ابن سینا. (۱۲۴۸ هـ). الشفاء [نسخه خطی، استنساخ شده از روی نسخه‌ای متعلق به ۸۹۱ هـ]. کتابخانه دیوان هندی، شماره ۱۴۲۰.
- ابن سینا. (۵۷۶ هـ). الشفاء [نسخه خطی، دارای افتادگی در بخش پایانی]. موزه بریتانیا، بخش شرقی، شماره ۱۱۳.
- ابن سینا. (۶۰۳ هـ). الشفاء [نسخه خطی، جلد دهم از منطق، شامل فن شعر از پشت صفحه ۱۷۳ تا روی صفحه ۲۱۶؛ استنساخ شده در حلب به خط محمد بن علی بن حسن؛ دارای مهر کتابخانه ابن اللبودی]. کتابخانه بادلیان، آکسفورد شماره ۱۱۹ پوکوک.
- ابن سینا. (۶۲۸ هـ). الشفاء [نسخه خطی، شامل فن شعر از برگه ۲۱۴ تا پشت برگه ۲۲۰]. مسجد جدید، کتابخانه سلیمانیه، استانبول، شماره ۷۷۲.
- ابن سینا. (۶۶۶ هـ). الشفاء [نسخه خطی، متن فن شعر از پشت برگه ۱۴۳ تا روی برگه ۱۴۷؛ کتابت شده توسط عبدالکافی ابن عبدالمجید ابن عبدالله التبریزی]. کتابخانه نور عثمانیه، استانبول، شماره ۲۷۱۰.
- ابن سینا. (۶۷۱-۶۷۴ هـ). الشفاء [نسخه خطی، متن فن شعر از برگه ۱۵۰ تا پشت برگه ۱۵۳؛ کتابت شده توسط امیرالدین مانیول برای بخت النصر بن شمعون المطیب]. کتابخانه سلیمانیه، استانبول، شماره ۲۴۴۲.
- ابن سینا. (۶۹۳ هـ). الشفاء [نسخه خطی، متن فن شعر از برگه ۱۹۶ تا پشت برگه ۲۰۰؛ کتابت شده توسط ابوبکر عبدالله بن احمد بن عبدالله النساخ التبریزی برای کتابخانه قطب الدین شیرازی]. کتابخانه سلیمانیه، استانبول، شماره ۱۴۲۴ جارالله.
- ابن سینا. (۶۹۳-۷۰۲ هـ). الشفاء [نسخه خطی، متن فن شعر از پشت برگ ۲۸۵ تا پشت برگ ۲۹۱؛ کتابت شده توسط حسین بن حیدر الرضوی الهاشمی]. کتابخانه جامعه جوادیه، بنارس، هند، شماره ۹۵.
- ابن سینا. (۶۹۷ هـ). الشفاء [نسخه خطی، متن فن شعر از برگه ۲۲۰ تا روی برگه ۲۲۵؛ کتابت شده توسط شهاب الکریمینی در مدرسه اورخان تبریز]. کتابخانه سلیمانیه، استانبول، شماره ۸۲۳ داماد ابراهیم پاشا.
- ابن سینا. (بی تا). الشفاء [نسخه خطی، تاریخ تملک ۱۱۱۵ هـ]. دارالکتب المصر، شماره ۸۹۴.
- ابن سینا. (بی تا). الشفاء [نسخه خطی، جلد چهارم، شامل بخش‌هایی از منطق: فن ششم تا نهم؛ فن شعر از برگ ۱۲۵ پشت تا ۱۳۸ رو]. کتابخانه بادلیان، آکسفورد شماره ۱۱۱ هانتینگتون.
- ابن سینا. (بی تا). الشفاء [نسخه خطی، شامل فن شعر از پشت برگ ۲۱۲ تا روی پشت برگ ۲۱۶]. کتابخانه الازهر، مصر، شماره ۳۳۱ بخیت.
- ابن سینا. (بی تا). الشفاء [نسخه خطی، شامل منطق و دو مقاله از طبیعیات؛ متن فن شعر از صفحه ۴۹۹ تا صفحه

- ۵۰۹؛ ابتدا در تملک ماجد بن محمد حسینی بحرانی. [کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۸۹.
- اسماعیلی، محمد جواد. (۱۳۹۹). «فن سماع طبیعی» الشفاء: ارزیابی وضع کنونی تصحیح متن و چشم‌انداز آینده، جاویدان خرد، ۳۷ (بهار و تابستان)، ۳۹-۱۰.
- افنان، سهیل. (۱۳۲۷). نامه ارسطو طالیس درباره هنر شعر، لندن: لوزاک.
- بدوی، عبدالرحمن. (۱۹۵۳). فن الشعر: مع الترجمة العربیة القدیمة و شروع الفارابی و ابن سینا و ابن رشد. قاهره: مکتبه النهضه المصریة.
- بدوی، عبدالرحمن. (۱۹۹۳). موسوعه المستشرقین (ط. ۲). بیروت: دارالعلم للملایین.
- ربیعی، هادی. (۱۳۹۱). تأملی در باب فن شعر ارسطو. کیمیای هنر، ۱ (۶)، ۱۶-۷.
- زرقانی، سید مهدی و حسن زاده نیری، محمد حسن. (۱۳۹۳). رساله‌های شعری فیلسوفان مسلمان. تهران: سخن.
- سحاب، ابوالقاسم. (۱۳۱۷). فرهنگ خاورشناسان: در شرح حال و خدمات دانشمندان ایران شناس و مستشرقین. تهران: شرکت طبع کتاب.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۹۵). اساس الاقتباس. به تصحیح مدرس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مهدوی، یحیی. (۱۳۳۳). فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- یوسف ثانی، سید محمود. (۱۳۹۶). بوطیقای ارسطو به روایت حکمای مسلمان (چاپ دوم). تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

References

- Afnan, Suhail (1948). *Nameh-ye Aristotalis Darbareh-ye Honar-e Shi'r*. London: Luzak. (in Persian)
- Margoliouth, D. S. (1887). *Analecta orientalia ad poeticam Aristotelem*. D. Nutt.
- Margoliouth, D. S. (1911). *The poetics of Aristotle*. Hodder and Stoughton.
- Badawi, 'Abdulrahman (1953). *Fann al-Shi'r: Ma' al-Tarjama al-'Arabiyya al-Qadima wa Shuruh al-Farabi, Ibn Sina, wa Ibn Rushd*. Cairo: Maktabat al-Nahda al-Misriyya.
- Badawi, 'Abdulrahman (1993). *Mawsu'at al-Mustashriqin* (Vol. 2). Beirut: Dar al-'Ilm li al-Malayin.
- Bertolacci, A. (2025). Avicenna@: Philosophy on the border of civilizations and intellectual endeavours: Towards a critical edition of the *Metaphysics* (Ilāhiyyāt of Kitāb al-Šifā') of Avicenna (Ibn Sīnā). Avicenna Project. <https://www.avicennaproject.eu>
- Esmaili, Mohammad Javad (2020). "Fann-e Sama' Tab'i al-Shifa': Arzyabi-ye Vaz'-e Konuni-ye Tashih-e Matn va Cheshmandaz-e Ayandeh." *Javidan-e Kherad*, 37 (Spring & Summer), 10–39. (in Persian)
- Gibb, H. A. R. (1940). David Samuel Margoliouth, 1858–1940. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 72(3), 392–394.
- Ibn Abi Usaybi'ah, Ahmad ibn Qasim (2017). *'Uyoon al-Anba' fi Tabaqat al-Atibba'* (Tahqiq: Nizar Rida). Beirut: Dar Maktabat al-Hayah.
- Ibn Sina (1966). *Fann al-Shi'r min Mantiq al-Shifa'* (Tahqiq va Moqaddameh: 'Abdulrahman Badawi). Cairo: Al-Dar al-Misriyya li al-Ta'lif wa al-Tarjama.
- Mahdavi, Yahya (1954). *Fehrest-e Noskkeh-ha-ye Mosannafat-e Ibn Sina*. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran. (in Persian)
- Margoliouth, D. S. (1893). *Arabic papyri of the Bodleian Library: With transcription and translation*. Bodleian Library.
- Margoliouth, D. S. (1933). *Catalogue of the Arabic papyri in the John Rylands Library Manchester*. Manchester University Press

- Rabiei, Hadi (2012). "Ta'ammuli dar Bab-e Fann-e Shi'r-e Aristu." *Kimiya-ye Honar*, 1(6), 7–16. (in Persian)
- Ṭūsī, Khwāja Naṣīr al-Dīn (2016). *Asās al-Iqtibās*. Edited by Mudarris Rażavī. Tehran: University of Tehran Press (in Persian)
- Yusef Thani, Sayyid Mahmūd (2017). *Butiqay-e Aristu be Revayat-e Hekama-ye Musulman* (2nd edition). Tehran: Mo'asseseh-ye Pazhouhesh-i Hekmat va Falsafeh-ye Iran (in Persian)
- Zarqani, Sayyid Mahdi & Hasan-zadeh Naieri, Mohammad Hasan (2014). *Rasaleha-ye Shi'ri-ye Filosofan-e Musulman*. Tehran: Sokhan. (in Persian)